

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

●

ЛЮБЕЦЬКА ВОЛОСТЬ НАПРИКІНЦІ XV - НА ПОЧАТКУ XVI ст.

Із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Великого князівства Литовського прикордонне становище регіону змусило Литовську державу посилювати «українні» замки-міста, серед яких ключову роль відігравав старовинний Любецький замок. Це зумовило головну особливість розвитку міста, не стільки як центру торговельної та промислової діяльності, скільки як військової фортеці, котра б захищала край від татарських набігів. Держава перетворила Любеч у своєрідний центр військової організації регіону, зобов'язавши до військової служби різні категорії місцевого населення. Протягом другої половини XV - середини XVI ст. відбувалось оформлення цієї спільноти у повноцінну військовослужбову спільноту - служебну [1] шляхту Любецької волості.

Крім того, навіть невеликі замки мали неабияке колонізаційне значення. Через них місцеве населення відчувало свій зв'язок з державою, що не давало йому розсіпатись «по лицу земли от первого татарского погрома» [2, с.21,84; 3, с.305-306]. За висловом О.Єфименко, київські «окраїни» являли собою цілий ланцюг великих королівщин, які відокремлювали Литовську державу від решти світу [4, с.23]. Серед відроджених за часів Литовської держави прикордонних замків Любеч мав захищати північні кордони Київського воєводства. Цікаво, що на думку М.Владимирського-Буданова, система «українних» господарських замків існувала «від часів Київських князів Рюриковичів і перших литовських князювань». У Київському воєводстві відтоді збереглися три лінії оборонних замків. Перша, північна, проходила по р. Дніпру та Прип'яті (Любеч, Мозир, Овруч); друга починалася біля верхів'їв р. Росі та Тетерева і йшла вглиб країни (Остер, Київ, Житомир); третя, південна, починалася від нижньої течії Дніпра і через верхню течію Бугу йшла до Дністра (Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлав). Цю лінію завершували на Поділлі Бар і Кам'янець. Існувала ще одна, четверта лінія давньоруських укріплень по р.Сулі, але за литовських часів вона була покинута напризволяще [5, с.74-75].

У 1471 р. було ліквідоване старе київське княжіння та утворене воєводство, на тоді київському воєводі підлягало вісім «українних» замків чи так званих «пригородів» - Житомир, Канів, Овруч, Остер, Любеч, Черкаси, Звенигород, до 1500 р. - Путивль [6, с.63; 7, с.85; 8, с.92]. О.Єфименко згадувала вісім «українних» замків Київського воєводства - Любеч, Остер, Переяславль, Канів, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Білу Церкву [4, с.23]. М.Довнар-Запольський нараховував до 1569 р. десять «городков киевских» - Путивль, Овруч, Житомир, Любеч, Черкаси, Канів, Мозир, Остер, Чорнобиль та Білу Церкву (два останні були збудовані за наказом київського воєводи вже у XVI ст.) [9, с.11]. О.Яблоновський

називав «українними» замками Київського воєводства XVI ст. Овруч, Житомир, «столичний» Київ, за Дніпром - Остер та Любеч. Саме тут формувалися зем'янські володіння та родові «гнізда» боярства («дрібної містечкової шляхти»). Навколо господарських замків Овруча, Любеча та Остра держава осаджувала боярську верству за умови несення військової служби (земля надавалась «до волі господарской», «до живота» чи на праві «військової вилуги»), тим самим сприяючи «розбудові дрібних зем'янських володінь» [10, s.21-22, 635; 11, s.101]. Але, ймовірно, що значна частина служебної шляхти Любецької волості здавна володіла своїми маєтками, з яких сплачувала данину та, водночас, виконувала військовослужбові функції [12].

Підпорядкування Любеча володарям Київщини відбулося значно раніше 1471 р. Перше відоме пожалування Любеча великим литовським князем припадає на 1387 р., коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і землі і всі доходи» у володіння Іоану Ольгердовичу Скиргайлу. За даними С.Кучинського, Скиргайло володів Любечем упродовж 1387-1396 рр. Водночас у 1395-1396 рр. він княжив і в Києві [13, s.109; 14, с.97,101]. Відомо, що після смерті Скиргайла у 1396 р. Києвом і Київською землею керували великокнязівські намісники [15, с.223]. За браком джерел відомості про намісників Любеча першої половини XIV ст. відсутні. Але якщо зважити на те, що до 1387 р. Любечем та Києвом володіла одна особа, а 1471 р. Любеч згадувався як «київський», то не виключено, що в означений період місто тяжіло до Київщини. Відповідно, не можемо погодитися з думкою О.Русиної, що у 1387 р. Любеч ще не входив до складу Київської землі, а його підпорядкування Києву відбулося лише у середині XVI ст. [16, с.22].

На думку Н.Яковенко, Любецький замок уже входив до складу Київщини за князювання Олелька (Олександра) (1441-1454 рр.) та Семена-Василя Олельковича (1454-1470 рр.), які чимало зробили для оборони Київської землі від татарських набігів. Для цього була встановлена система регулярної варти боярських загонів у полі, на переправах та шляхах (польна сторожа). Водночас були укріплені й порубіжні замки - Любеч, Остер, Канів, Черкаси та Звенигород. Уже в XV ст. Київщина являла собою «жорстко централізований організм, розтягнутий на південно-східному прикордонні Великого князівства Литовського» [6, с.297; 17, с.97-98, 107].

У 1458 р. Любеч належав Я.Монивидовичу [13, s.45-47]. За даними О.Русиної, троцький та віленський воєвода Ян Монивидович володів Любечем та сусіднім Брагіном із середини XV ст., а у 1458 р. лише передав їх у спадок синам. У тестаменті 1458 р. серед його володінь згадуються волості Любеч, Брагін та Горволь [14, с.114-116; 16, с.21].

Цікаво, що в новоутвореному 1471 р. Київському воєводстві Любеч, на відміну від інших, перш за все південних замків, став центром волості [5, с.1, 17; 10, s.639], що, на нашу думку, підкреслює його особливе стратегічне значення. Це, безумовно, прискорило станове оформлення військовослужбового населення «українних» (околичних) замків - служебної шляхти. На думку В.Антоновича, ця шляхта називала себе околичною шляхтою, вона поділялася на роди (іноді досить численні) з окремими прізвищами. Кожен рід був оселений в окремому селі, що мало назву, схожу з прізвищем своїх мешканців. Як правило, родини околичної шляхти не володіли селянами, але належали «до найдавніших дворянських родів» [18, с.1-4]. Цікаво, що сучасний польський історик Я.Тишкевич ототожнює поняття «околиця» і «земля», вважаючи, що за середньовіччя вони були синонімічними, причому саме вони й означали для її мешканців поняття «країна» та «батьківщина» [19, s.13].

З цього періоду відомі перші земельні надання військовослужбовцям Любецького замку на воєнному праві, коли у 1471-1480 рр. в Любецькому «обводі» боярство отримало численні землі та «острови» (окремо розташовані земельні ділянки [20, с.99; 21, с.166-169]). У цей час володарем Любеча був Ольбрихт Мартинович Гаштольд [10, s.639; 22, с.271]. Його батька Мартина Гаштольда

після смерті київського князя Семена Оленьковича у 1471 р. було призначено великим князем Казимиром намісником Києва. Цікаво, що родина Оленьковичів була споріднена з родиною Гаштольдів - дружиною Семена Оленьковича була рідна сестра М.Гаштольда Марія. Новоприбулий намісник наразився на опір киян, які прагнули зберегти Київське князівство: «а Гаштовта не хотіли, бо він був іншої віри й їм не рівний (не князь)». Кияни двічі не впускали його до міста, але нарешті, «побоявшись оружного походу на них королівського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта» [9, с.2; 17, с.99; 23, с.267-268, 510]. Як зауважував М.Грушевський, київський уряд воєводи - новий, заведений «на польський взір», хоча історик водночас побачив у цій ситуації «традицію староруську, але і то дуже непевно» [24, с.293].

Розуміючи стратегічне значення Любецького замку, того ж таки 1471 р. М.Гаштольд призначив свого сина Ольбрихта намісником Любеча. М.Довнар-Запольський зауважував, що у 1471 р. великий князь Казимир залишив усі «городки киевские» (фортеці Київського воєводства, у тому числі й Любеч) у своєму розпорядженні, але зобов'язався роздавати їх лише киянам [9, с.10]. Як бачимо, своєї обіцянки щодо Любецького замку він не виконав, що, на нашу думку, зайвий раз підкреслює стратегічний статус останнього.

Уся повнота влади у Київському воєводстві належала воєводі, зокрема саме він збирав ополчення, йому підлягала уся «київська шляхта» (любецька також. - **І.К.**) без посередництва місцевих старост [9, с.18]. В уставній грамоті великого князя Казимира другої половини 90-х рр. XV ст. та у підтверджувальній грамоті Сигізмунда I 1514 р. на Магдебурзьке право Києву були зафіксовані права шляхти Київського воєводства. Її представників ніхто не мав права карати без суду, великий князь зобов'язувався не відбирати «отчини» та «вислуги», шляхта переходила під присуд воєводи, їй надавалося право апелювати безпосередньо до великого князя [9, с.8].

За викликом київського воєводи на «послугу господарську та земську» повинні були з'являтися князі, пани, шляхта (зем'яни) та бояри. Це повною мірою стосується Київського, Мозирського, Чорнобильського, Любецького та Житомирського замків (у Житомирі ополчення мав право збирати і староста) [9, с.79-80]. А от замковим старостам на Київщині підлягали лише нижчі військовослужбові категорії - замкові слуги та замкові бояри. Причому нижчий боярський стан намагався перейти з-під юрисдикції старост до юрисдикції воєводи («вийти в повіт»). Старости всіяко намагалися утримати боярство у своєму присуді, навіть коли воно отримувало вищий зем'янський статус, що постійно призводило до конфліктів між замковою шляхтою і старостами [9, с.81]. Відповідно, державцям підлягали усі військовослужбові прошарки замкового населення, у тому числі й служебна шляхта [25, с.232].

Проблема розмежування повноважень «українних» старост та київського воєводи не розв'язана й досі, хоча це питання розглядалось ще класиками литуаністики. Деякі дослідники (В.Антонович, Ф.Леонтович та ін.) уявляли старостат як місцевий орган самоврядування, не пов'язаний з київським воєводою, інші (зокрема М.Любавський) вважали, що старостами керували київські воєводи, хоча їх і призначав господар. Нарешті, М.Довнар-Запольський зазначав, що в українних замках ситуація складалась по-різному. Як «воєводські» виділялися Біла Церква, Чорнобиль та Остер. Перші три були побудовані як передові київські укріплення проти татар на початку 50-х рр. XVI ст. за наказом київського воєводи Ф.Пронського, який посадив у замки своїх намісників. Остер становив виняток, оскільки був побудований О.Гаштольдом як приватний замок і лише згодом переданий під юрисдикцію київських воєвод [9, с.11-13].

Отже, до переліку «воєводських» замків слід включити і Любеч. Особливість Любецького замку полягала у тім, що київський воєвода нерідко сам був любецьким державцею (М.Гаштольд посадив на цей уряд свого сина) або ж призначав сюди своїх намісників, тобто мав повноту юрисдикції над усіма військовослужбовими

прошарками Любецької округи - слугами, боярами, боярами-шляхтою як староста чи державця, та над зем'янами і шляхтою - як воєвода.

Для з'ясування особливостей розвитку військовослужбової верстви Любецького замку у литовський період необхідно визначити основні обов'язки старостинського уряду Київського воєводства. Фактично, «українний» староста був комендантом прикордонної області. Водночас староста був і державцею замку - управителем великокнязівської маєтності, який вирішував усі господарські справи, збирав податки, здійснював контроль за виконанням повинностей [25, с.232].

До основних функцій старости належали збирання та командування ополченням замку, до якого входили старостинські слуги, боярство, міщанство (відповідно шляхта підлягала воєводі), організація сторожі замку та на усій території староства, утримання замку в задовільному стані [9, С.58-61]. До адміністративно-господарських функцій старости належали судові справи, виконання «декретів», фіксування у старостинських книгах заяв та майнових угод, спостереження за виконанням повинностей і сплатою податків, роздавання земель в умовне володіння усім прошаркам замкового населення, які перебували під його юрисдикцією, - слугам, боярам, міщанам та навіть не підлеглий йому шляхті [9, с.68, 71-72]. А от його судові повноваження, згідно з литовськими статутами, поширювались на усі категорії населення, у тому числі й на шляхту [25, с.232].

Право осаджувати військовослужбові елементи на землю мали не лише замкові старости та намісники, але й київські воєводи [25, с.232]. Сучасні дослідники зазначають, що головна функція київського воєводи полягала в організації оборони кордонів, саме тому він мав право роздавати землі шляхті «до воли господарской» (з подальшим затвердженням цього надання великим князем) [15, с.205,226]. Як зауважували М.Довнар-Запольський та О.Грушевський, старости українських замків мали право роздавати землю, зокрема, підлеглим їм замковим слугам «до воли и ласки господарской», але слуги могли й самі придбати землі шляхом купівлі або набути внаслідок шлюбу. Але на практиці старости надавали землю не лише боярам, але й на посесійних умовах шляхті. Саме тому люстрації українських старостів XVI - початку XVII ст. фіксують значний масив старостинських земельних пожалувань [9, с.62, 71-72; 26, арк.15 зв.].

М.Грушевський зазначав, що при потребі як намісники, так і старости мали право на осадництво службових елементів на землю, а згодом частина «новоосілих» військовослужбових елементів «розстаралася собі грамоти від князів київських (литовської династії) й великих князів литовських, що звільняли їх від усяких замкових повинностей й полишали при самій военній службі» [24, с.99]. О.Яблоновський вказував, що пожалування любецькій шляхті були надані «на воєнному праві» [27, с.35]. Для королівських ревізорів першої половини XVII ст. посилення на надання землі любецькій шляхті замковими державцями та старостами були достатнім доказом для підтвердження прав на володіння землею та шляхетство. Причому першими військовослужбовцями, які отримали землі навколо замків, були так звані панцерні бояри [10, с.634]. Вочевидь, замкове боярство спочатку осідало на землях під самим Любечем - у селах Миси на Зліївському «острові», Кукари, Скугари, Пищики, Брехуни та ін. Люстрація 1622 р. згадує с.Боярове під Любечем [28, с.122].

Одними з перших земельні володіння «на воєнному праві» отримали бояри Масловичі, Кисловські, Семаковичі-Злобицькі, Болотовичі та Кувечичі. Так, Масловичі (Корольки-Масловичі) одержали у володіння Щуківську землю [27, с.35; 28, с.90; 29, с.639]. За даними Н.Яковенко, уже на початку XVI ст. відбулася так звана «прізвищна революція», коли шляхта брала собі прізвища від назв земельних наділів, якими володіла [17, с.98]. Саме тому згодом на Щуківській землі виникло с.Карольчиці (сучасне с.Корольча) та с.Кисле - володіння Кисловських. Незабаром с.Кисле на Щуківській землі відходить до Масловичів (1642 р.) та Масловичів-Щуковських [30, арк.286; 31, арк.142 зв.; 32, арк. 349

зв., 350; 33, арк. 43 зв., 288]. Під час проведення люстрацій 1616, 1622 та 1636 рр. Кисловичі та Масловичі доводили ревізорам, що вони отримали Щуківщизну та Харабурдівщину (с.Хмельниця) від О.Гаштольда [28, s.88-89, 124-125, 205-206]. Семаковичі отримали Моравельську землю, де згодом виникло с.Семаки, а земля здобула назву Семаківської (у 1616 та 1622 рр. згадується і як Моравельська) [28, s.90, 125; 27, s.19,34]. Болотовичам належав маєток Заострівський у с.Осоричах (с.Асаревичі на правому березі Дніпра) [34, s.209; 35, с.283]. Кувечичі володіли Кувечицьким ґрунтом (с.Кувечичі). Цікаво, що у середині XVI ст. на Київщині з'являється рід Болотовичів-Кувечинських [28, s.93; 27, s.35]. Неподалік Кувечичів розташовувалась Труханівщина (с.Табаївка) [7, с.93]. На думку О.Яблоновського, від О.Гаштольда отримала земельні пожалування і родина Тарасевичів-Величковських, яка здобула Сільчанську землю (с.Тарасевичеві Велички - сучасне с.Тараса Шевченка), с.Борки та ін. [27, s.34].

На думку польського історика Я.Собчака, саме з діяльністю родини Гаштольдів було пов'язане і оселення на Київщині тюркських елементів [36, s.28]. Можливо, тюркські першопоселенці (родини Фаїв, Феремичів, Казанських) з'явилися у Любецькій околиці саме у цей період. На початку XVII ст. родині Фаїв належали Снятинська та Самійлівська земля на Суховейському острові [28, s.90, 124-125, 201]. За люстрацією 1615-1616 рр. посесорами Пісчаної землі, острова Пресмич у с.Хрековичах та Міхівщизни (Мохівщизни) були Чемериси¹ [28, s.92,126,201]. Саме с.Мохов (Мохівщизна) відоме з 1505 р., коли воно було зруйноване татарами [37, арк.18].

Як уже зазначалось, до обов'язків замкового державці та старости належало не лише роздавання земель військовослужбовим елементам на військовому праві, але й утримання відповідної категорії замкових слуг. На державців був покладений і обов'язок утримувати замкову артилерію, саме тому першими замковими слугами в «українних замках» стали артилеристи - пушкарі, які з'явилися у замках наприкінці XV ст. [9, с.64; 8, с.64; 26, арк. 35, 37]. Можливо, саме у цей період у Любецькій волості осіла родина з «професійним» прізвищем - Пушкарі (Пушкарі-Ресинські) [27, s.35; 38, арк. 814-814 зв.]. Очевидно, уже згодом ця родина отримала й земельні володіння. О.Яблоновський називав їхні володіння «старим пожалуванням». Під час люстрації 1616 р. Пушкарі засвідчували свої права на «остров» Лиственський та селище Дулеби листами від «перших старост... та підстарост» [28, s.95; 27, s.35].

У подальшому вищезгадані родини любецької шляхти неодноразово отримували королівські підтвердження на свої землі, а деякі з маєтків перейшли у володіння інших родин. На сучасних картах Чернігівщини та Гомельщини знаходимо майже усі ці топоніми, хіба що сучасне с.Корольча розміщене набагато південніше Щуківської землі. Можливо, хтось із родини Щуковських придбав собі нові маєтності, які також отримали назву Щуківщизни (на терені Любецької околиці відомо кілька Розсудівщин, Посудівщин, Красковщин та ін.).

На думку О.Яблоновського, усі ці маєтності існували і до 1471 р., в усякому разі не зустрічаємо жодних відомостей про їхнє нове заселення [7, с.93]. Як зауважував М.Грушевський, для XV ст. характерна відсутність поземельних актів, які б підтверджували права шляхти на володіння маєтностями. Факт старостинського чи королівського «надання» фіксував давнє спадкове володіння [2, с.69-70].

Ольбрихт Гаштольд став першим любецьким державцею, який започаткував надання любецьким боярам володінь, що власне і створили Любецьку околицю. Безумовно, цих пожалувань було значно більше, але відомості про них не збереглися. Так, О.Яблоновський зазначав, що з О.Гаштольдом на Київщину прибула чимала група литовської шляхти [10, s.104].

1480 р. Мартин Гаштольд втратив уряд київського воєводи. Того ж таки року

¹ у XV ст. черемисми (іноді чемерисами) називали марійців.

слідом за батьком Ольбрихт Гаштольд втратив старостинство в Любецькому замку [23, с.268]. Відомо, що наприкінці XV ст. О.Гаштольд займав уряд троцького воєводи (1499 р.) [39, арк.110-110 зв.].

У 1480-1481 рр. у Київському воєводстві була викрита змова князів М.Олельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського. Вочевидь, ця змова виникла не без участі Московської держави, причому змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. союзником Івана III Менглі Гіреєм). Ф.Бельський втік до Москви, інші змовники були страчені у серпні 1481 р. [23, с.268-273; 17, с.99; 40, с.28].

Можливо, саме ці події дали підставу О.Яблоновському стверджувати, що на початку 80-х рр. XIV ст. Велике князівство Литовське втратило Любецький замок, який відійшов до Московської держави. Повернутий Любеч був немовби лише у 1484 р. [7, с.88]. Подібну думку висловлював і Г.Милорадович [41, с.11]. Але у 1482 р. Любеч «з волостью» згадувався як «київський», тобто залишався за Великим князівством Литовським [23, с.422; 34, с.16,21]. Нічого не можна сказати про державців міста та його приналежність у 1480-1482 рр. Як зауважував М.Грушевський, у реєстрі київських воєвод з 1480 по 1483 рр. існує прогалина. На думку історика, новий київський воєвода Іван Ходкевич обійняв цей уряд лише у 1483 р. [23, с.268, 270]. Але, за іншими даними, І.Ходкевич вже займав уряд київського воєводи 1482 р., коли Київщина пережила набіг кримсько-татарської орди Менглі Гірея [42, с.115].

2 жовтня* 1483 р. (Ф.Леонтович, О.Яблоновський та Н.Яковенко помилково зазначають, що це відбулося у 1484 р. [6, с.306; 7, с.88; 43, с.197; 27, с.12]) Любеч був наданий Казимиром Ягелоном «у вотчину» московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському («дали есмо Любеч... а дали есмо ему во отчину»), з приводу чого був написаний лист «мещаном Любецким и всим людем Любечанам» [22, с.271; 44, с.63-64; 14, с.114-116; 10, с.520; 45, с.390; 13, с.45-47]. Донька князя Верейського, Софія Василівна, вочевидь, уже після 1500 р. стала дружиною Ольбрихта Мартиновича Гаштольда, любецького державці впродовж 1471-1480 рр. (не виключено, що О.Гаштольд одружився з Софією пізніше, близько 1516 р., коли йому був повернутий Любеч) [43, с.197; 46, с.244; 10, с.520; 27, с.12; 7, с.88].

У 80-90-х рр. XV ст. ситуація на литовсько-московському кордоні залишалася напруженою. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на «кривди и грабежи» з боку «московских людей». Великий литовський князь висунув ультиматум московському князю Івану III: «иж жаловали тебе люди твое украиные, будь си бы им многии кривды поделали». Було запропоновано вирішити це питання на міждержавних переговорах: «штоб от нас (Литви) пан, а от тебе (Івана III) боярин зехалися и тым обидным делом выправу вчинили на обе стороны, абы правые не гибли, а виноватые скаженены были» [45, с.443-444]. Але питання на мирних переговорах вирішене так і не було, і у 1487 р. розпочалася литовсько-московська війна, яка завершилась лише 1494 р. [17, с.119]. Як зазначає сучасний російський історик В.Волков: «військові дії йшли по усій лінії російсько-литовського кордону» [40, с.31].

У цей період регіон неодноразово потерпав від татарських набігів (1489, 1493, 1497 рр.). 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському царю Івану III на його союзника Менглі Гірея, який того ж таки року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села [42, с.117-118].

Василь Верейський володів Любечем до 1500 р. (М.Любавський помилково вважав, що Василь Верейський володів Любечем у 1503-1508 рр., а Н.Яковенко - до 1501 р.) [6, с.360; 46, с.244]. У 1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона [43, с.197; 44, с.63-64].

* датування подається за юліанським (старим) стилем

Розглядаючи надання Любецького замку у 1483 р. В.Верейському, О.Грушевський зупинився і на категоріях населення, підлеглих «отчичу». На думку історика, В.Верейському підлягали лише «мещани та всі люди любечани» (під останніми дослідник розумів селян Любецької волості), а бояри, не згадані у привілеї, були виведені з-під його влади. Історик гадав, що це можна пояснити лише значно вищим за міщанський соціальним статусом любецького боярства. Коли ж В.Верейський зажадав підтвердження своїх прав на Любеч від Олександра Ягелона, у новому привілеї 1499 р. згадані й бояри, але тільки «отчичи», які можуть «добровольние со всем своим пойти проч» [26, арк.12-12 зв.]. Безумовно, В.Верейському належала уся повнота влади над селянами Любецької волості. У документі 1499 р. згадується Любецький замок, де «панські мужики» не мали права на полювання: «нигде... ловов своих не мають»[47, с.83].

1500 р. В.Верейський помер. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому дружина О.Гаштольда). У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський [43, с.197; 13, s.242]. Ю.Виноградський безпідставно поширив хронологічні рамки володіння Іваном Андрійовичем Можайським «кормленнями» та «вотчинами» - Черніговом, Стародубом, Гомелем і Любечем («з волостями») на другу половину XV ст. Водночас інший втікач Іван Дмитрович Шемячич отримав Рильськ та Новгород-Сіверський. На думку Ю.Виноградського, сини цих двох князів - Семен Можайський та Василь Шемячич - наприкінці XV ст. «передалися до Великого князівства Московського», а їхні землі за угодою 1503 р. «перепали до Москви»[48, с.133].

О.Русина, докладно розглядаючи ці процеси, зауважує, що Іван Андрійович Можайський ще 1454 р. отримав від Казимира Стародуб та Гомель, 1465 р. до його земель був доданий Брянськ, і лише у 1496 р. Олександр Казимирович пожалував Семену Івановичу Можайському Чернігів та волості Карачов і Хотимль. Близько 1500 р. він приєднав до своїх володінь і Любеч [14, с.114-116]. Справді, у переліку маєтностей С.Можайського 1499 р. Любеч ще не згадувався [49, с.744-745].

На бік Московської держави Семен Іванович Можайський та Василь Іванович Шемячич перейшли у 1500 р. Як зауважує О.Русина, виклад цих подій у вітчизняній історіографії рясніє численними помилками, пов'язаними з відсутністю чітких уявлень про вотчини Можайського та Шем'ячича. Цікаво, що родич вищезгаданих «втікачів» Василь Верейський не згадується у контексті даних подій, хоча саме він у першій половині 90-х рр. XV ст. вів активні переговори з Іваном III. Улітку 1495 р. Василь Верейський погодився віддати Івану III вивезену ним до Великого князівства Литовського «казну». У свою чергу Іван III висунув умову: «Мы, посматрзя по вашему исправлению и жаловати вас хотим». На цьому з незрозумілих причин листування перервалося. В.Верейський залишився у Литві і у 1499 р., як уже згадувалось вище, навіть отримав охоронного листа на Любеч та інші маєтності. За місяць до того, 26 березня, аналогічне підтвердження отримав і Семен Можайський, володіння якого на тоді включали Чернігів, Гомель, Стародуб, Карачовську і Хотимльську волості. Але у серпні 1500 р. він перейшов на московську службу уже як володар Чернігова, Гомеля, Стародуба та Любеча. За іншими джерелами, 1500 р. Любеч був здобутий московським військом. На думку О.Русиної, «з урахуванням того, що після 1499 р. ім'я Верейського зникає без сліду зі шпальт історії, стає зрозумілим, що князь або «вчасно» помер, або зайняв у подіях зламу XV-XVI ст. антимосковську позицію, поплатившись за неї життям»[14, с.192-193].

Сучасний російський історик М.Кром вважає, що С.Можайський перебував у змові з московським князем ще з 1499 р. За домовленістю з Іваном III при переході на московську службу С.Можайський отримав право приєднати до своїх володінь будь-яку територію: «которые города и волости они под Литвою подберут, то им все держати»[44, с.97-98]. Зважаючи, що В.Верейський був особистим ворогом

Івана III, його усунення С.Можайським та загарбання володінь (Любеча) не викликає подиву.

У 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и власти, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша». Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується і Любеч [14, с.195]. У 1500-1503 рр. на Київщину та Сіверщину вторгалися орди кримських татар [40, с.44; 17, с.113].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою [22, с.271; 10, с.520; 27, с.12; 13, с.337; 14, с.201; 50, с.209-210; 48, с.127]. Як зазначає історик В.Волков, Велике князівство Литовське втратило третину своїх земель: 70 волостей, 22 городища та 13 сіл, а новий російсько-литовський кордон став проходити за 45-50 км від Києва та 100 км від Смоленська, тим самим утворюючи зручний плацдарм для вторгнення московської армії на терени Литовського князівства [40, с.46-47]. У березні-квітні 1503 р. князі С.Стародубський, В.Шемячич, С.Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста «с волостями» [51, с.399].

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лосеву гору до Литви вторглась орда кримського хана [3, с.328]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною. Цікаво, що на смоленському напрямку литовську армію очолював гетьман Ольбрихт Мартинович Гаштольд. Влітку 1507 р. литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська [40, с.49]. Наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, оскільки 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади Любеча та Вітебська [52, с.11; 53, с.401]. У «перемирному листе» 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч «з волостми» названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель - московськими [54, с.125-126], хоча, на думку польських істориків, Любеч відійшов до Литви ще у 1507 р. [3, с.253]. М.Кром вважає, що литовці захопили Любеч лише після підписання мирного договору 8 жовтня 1508 р., причому саме втрата Московським князівством Любеча продемонструвала слабкість московських завоювань 1500 р. [44, с.187, 221, 231].

Важко сказати, як тривав розвиток Любецької округи під час московського панування. Як зауважує О.Русина, значна частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля та Чернігова у 1500 р. назавжди залишила свої «отчизные земли» [14, с.195]. Але, вочевидь, після 1508 р. на території Любецької округи залишилась певна частина осаджених московською владою військовослужбових елементів, зокрема Васильєвичі, Глинські, Дроздовські, Жукови, Кузнецови, Кушнарєви та ін. Як вказує Н.Яковенко, жителів Любеча «з огляду на висунуте далеко на північ розташування міста часто називали москалями» [6, с.248-249]. Відома лише одна згадка про надання маєтностей у Любецькій околиці в цей період. Філарет (Гумілевський) згадував, що за часів московського панування земельні володіння отримала боярська родина Глібовичів (Глібовичів-Піроцьких) [55, с.226]. У 1571 р. родина Піроцьких володіла селами Піроцьк, Горськ, Плоским лісом, Творичівським борком, ставком Турищ (Скурищ) та дібровою Чарничин ліс [56, с.64-66; 57, с.7-9].

1508 р. на порядку денному постало питання відновлення як самого замку, так і його околиці. Безумовно, стратегічне значення Любецького замку у цей час помітно зросло. Як зазначав М.Грушевський, «в руках Москви... зоставалася ціла Чернігівщина, з виїмком тільки узького західного, наддніпрянського поясу - округів Любеча й Остра» [23, с.422]. З 1508 р. литовські князі повернулися до практики надання Любецького замку київським воєводам. За даними М.Любавського та

О.Яблоновського, у 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [46, с.244; 27, с.12; 7, с.88]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508 - 1511 рр.) [6, с.325].

Таким чином, Любецький замок у другій половині XV ст. відіграв ключову роль в оборонній системі Київщини. У складі утвореного в 1471 р. Київського воєводства Любеч став центром волості. Підкреслюючи її стратегічне значення, київський воєвода М.Гаштольд призначив любецьким намісником свого сина Ольбрихта. З цього періоду почалася активна розбудова околичних сіл волості, засновниками яких стала служебна шляхта, що безпосередньо підпорядковувалась київському воєводі. У 1483-1500 рр., коли Любеч став володінням князя Василя Верейського, служебна шляхта не була йому підлеглою і продовжувала виконувати обов'язок захисту державних кордонів. За часів короткочасного московського панування (1500 - 1507 рр.), практика осадження на землю військовослужбових елементів не припинялась. З поверненням Любецької волості до складу Великого князівства Литовського була повернута практика надання Любецького замку київським воєводам, що сприяло подальшій розбудові Любецької волості.

Джерела та література, примітки:

1. Служебна шляхта - дрібна шляхта, зобов'язана «службами» - певним комплексом обов'язків на користь замкової адміністрації, належить до півпривілейованої шляхти. Пізніше частина цієї верстви здобула королівські привілеї, які перевели її до повноцінного шляхетського статусу, частина - зубожіла, стала селянами чи міщанами. З другої половини XVII ст. служебна шляхта у своїй більшості покозачилася. Зауважимо, що питання стратифікації військовослужбових станів на терені України у XV-XVI ст. ще й до сьогодні залишається дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.
2. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV - XVIII ст. / Післямова, примітки та показки М.Крикуна (Репринтне видання). - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. - 626 с.
3. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. - Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. - Т.1. - 503 s.
4. Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. - К.: Книгопечатня Шмидтъ, 1905. - Т.1. - 439 с.
5. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-ой половины XV до Люблинской унии (1569 г.) / Акты о заселении юго-западной России // Архив Юго-Западной России (далі. - АЮЗР). - К., 1890. - Ч.VII. - Т.II. - С.1-210.
6. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К.: Наукова думка, 1993. - 416 с.
7. Яблоновський А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - №LIII. - Апрель. - С.85-101.
8. Довнар-Запольский М.В. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. // АЮЗР. - К., 1907. - Ч.VIII. - Т.V. - С.1-111.
9. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, тип. общ-ва «Печатня изд. дела» Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. - 118 с.
10. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. - Т.XXII. - Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. - 668 s.
11. Jablonowski A. Historia Rusi poludniowej. - Krakow: Akademia Umiejtnosci, 1912. - 366 s.
12. Про джерела походження шляхти любецької волості див.: Кондратьєв І. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості // Сіверянський літопис. - 2006. - № 3. - С.38-45.
13. Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod wladami Litwy. - Warszawa, 1936. - 412 s.
14. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. - 244 с.
15. История Киева: В 3 т., 4 кн. - Т.1. Древний и средневековый Киев. - К: Наукова думка, 1984. - 408 с.
16. Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м.Славутічі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.:

Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С.21-23.

17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997. - 312 с.

18. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте // АЮЗР. - К., 1867. -Ч.IV. - Т.I. - С.1-62.

19. Tyszkiewicz J. Ludzie i przyroda w Polsce sredniowiecznej. - Warszawa, 1983. - 289 s.

20. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л.Л.Гумецька та ін. - Т.2. (М-Я) / Ред. тому: Л.Л. Гумецька (голова) та І.М.Керницька. - К.: Наукова думка, 1978. - 592 с.

21. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська Старовина. - 2000. - №6. - С.166-169.

22. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. - Одесса: Издательство «Техник», 1912. - XLIII с. + 599 с.

23. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1993. - Т.IV. - 544 с.

24. Грушевський М.С. Історія України-Руси...- К.: Наукова думка, 1998. -Т.V. - 704 с.

25. Словарь-комментарий // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. - Минск: Изд. АН БССР, 1960. - С.224-251.

26. ЦДІАК України (далі. - Центральний державний історичний архів України у м.Києві), - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1095. - Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140 Арк.

27. Jablonowski A.W. Pisma. Т.III. Ukraina. - Warszawa: Sklad glowny w księgarni E.Wende i S-ka, 1911. - 368 s.

28. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Jablonowski A. Lustracyu Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Zrodla dziejowe.- Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. - Т.V. - S. 1-226.

29. Jablonowski A. Lustracyu Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. // Zrodla dziejowe.- Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. - Т.V. - 644 s. + 32 s.

30. Державний архів Чернігівської області (далі. - ДАЧО). - Ф.86. - Оп.1. - Спр.28. - Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), 305 Арк.

31. ДАЧО. - Ф.86. - Оп.1. - Спр.31. - Списки, составленные городничими и нижними земскими чинами о дворянах, записанных в подушном окладе 1792 г. (1792 г.), 754 Арк.

32. ДАЧО. Ф.133. - Оп.1. - Спр.23. - Ведомости, предоставленные городничими и нижними земскими судами о дворянах, записанных в подушном окладе за 1782 г. (4 марта 1792 - 11 октября 1793 гг.), 672 Арк.

33. ДАЧО. - Ф.133. - Оп.4. - Спр.4. - Постановления Черниговской комиссии «О разборе дворянства», об утверждении разных лиц в дворянстве и записи в дворянскую сословную книгу (10 июня 1786 - 1786 гг.), 487 Арк.

34. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw) // Zrodla dziejowe.-Warszawa: Sklad glowny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. - Т.XX. - 289 s. + 185 s. + XXXI s.

35. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли / Під ред. М.Грушевського. - К.: Державне видавництво України, 1928. - С.281-289.

36. Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim. - Warszawa-Poznan: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. -134s.

37. ЦДІАК України. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1240. - Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Чернігівському повіту Чернігівської губернії (1930-і рр.), 26 Арк.

38. ЦДІАК України. - Ф.57. - Оп.1. - Спр.8. - Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 861 Арк.

39. Російський державний архів давніх актів у м. Москві (далі. - РДАДА). - Ф.389. - Оп.1. - Спр.5. - Литовская метрика. Книга записей 5/6 (1492-1505 гг.), 338 Арк.

40. Волков В. Войны и войска Московского государства. - М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. - 576 с.

41. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. - К.: Университетская типография, 1873. - 109 с.

42. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV - першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. - К.; Наукова думка, 1990. - С.114-132.

43. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. - 396 с.

44. Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. - М.: Археографический центр, 1995. - 296 с.
45. Литовская метрика. - Отд.1-4. - Ч.1. Книги записей. - Т.1. - СПб.: Русская историческая библиотека, 1910. - Т.ХХVII. - 872 с.
46. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. - 1892. - Кн. 3-4 (162-163). - Отд. IV. - С.1-62; 63-296.
47. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. - М.: Наука, 1982. - 264 с.
48. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). - Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. - К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. - С.127-143.
49. Литовская метрика. - Отд.1. - Ч.3. Книги публичных дел; переписи войска Литовского. - Петроград: Русская историческая библиотека, 1915. - Т.ХХХIII. - 1378 с; 6 л.
50. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.) / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовили И.Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. - Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 1995. - Т.СХLIX. - 338 с.; ил.
51. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд.2-е. - СПб.: Императорское Русское историческое общество, 1882. - 870 с.
52. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. - М.: Университетская типография, 1871. - 156 с.
53. Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские Губернские Ведомости. - 1855. - №50. - Часть неофициальная. - С.399-401.
54. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. - Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyrla, 1995. - 710 с.
55. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. - Чернигов: Земская типография, 1874. - 341 с.
56. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. - Чернигов: Губернская типография, 1866. - 390 с.
57. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1901. - Кн.XV. - Вып.I. - Отд.III. - С.3-15.

